

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2021.15.01>

Завальнюк І.В.

кандидат юридичних наук,

суддя Одеського окружного адміністративного суду

<https://orcid.org/0000-0002-6387-0199>

ЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД У РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Постановка проблеми. Враховуючи, що поняття справедливості змінюється в різні історичні епохи, сама постановка питання про загальне поняття справедливості, на наш погляд, стає необхідною, особливо коли мова йде про її трактування з точки зору глобальних інтересів людства, природних і невід’ємних прав людини. Що стосується конституційного права, то дослідження поняття справедливості є невід’ємною частиною теоретичної основи права на судовий захист, права на змагальний судовий процес, права на законний і справедливий розгляд. Вимога справедливого суду є основоположним початком діяльності з врегулювання спорів, віднесених до компетенції судів. Вихідним законодавчим джерелом даної вимоги стала Конституція України, яка відображає демократичні принципи побудови сучасного українського суспільства. Поряд з іншими фундаментальними положеннями Конституція України опосередковано вказує на віру в справедливість, як на історичну традицію і невід’ємну частину моральної основи соціальної організації в рамках нової української державності. Таким чином, дослідження конституційно-правових аспектів здійснення справедливості, особливо в ході судового розгляду, на сучасному етапі становить значний теоретичний і практичний інтерес. Проблема справедливості судового розгляду в конституційно-правовому полі носить багатогранний характер, і її розгляд в силу цього передбачає всебічний комплексний підхід, дослідження різних аспектів.

Метою статті є дослідження правозастосовних аспектів Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у реалізації конституційного права на справедливий суд в державах Європи та Україні.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження категорії справедливості правосуддя та права на справедливий суд у своїх роботах зверталися такі науковці як: О. Белінська, С. Бондарчук, Ш. Гасс, Н. Грень, В. Городовенко, О. Гришук, С. Демченко, О. Дзюбань, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Землянська, І. Ізарова, В. Комаров, В. Литвин, С. Лунін, А. Олійник, М. Погорецький, С. Прилуцький, О. Прокопенко, П. Рабінович, Н. Сакара, В. Тацій, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Виклад основного матеріалу. Ряд авторів, дотримується точки зору про те, що міжнародні правові норми (серед іншого судочинського значення) в ієрархії норм займають вище становище. Так, О. Багрій, скорегувавши власну позицію і посилаючись на тезу про те, що ніяка країна не може спиратися на положення свого внутрішнього законодавства з метою виправдання невиконання нею договору, резюмує: якщо міжнародні норми стали обов’язковими, для України, то держава зобов’язана їх дотримуватися, навіть при протиріччі таких норм рівним за статусом конституційним законам [1, с. 45].

Від імені Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) подібну позицію висловив його голова Роберт Спано, який

зазначив, що питання про співвідношення конвенційних і конституційних положень давно потрібно переосмислити в руслі прецедентного права суду, який у кількох своїх постановках констатував безумовний і незаперечний авторитет Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) над усіма конституціями держав, що її ратифікували [8]. Хоча прямо в тексті міжнародного акту немає і не може бути норми про верховенство конвенційних установок. «Оскільки перелік прав, встановлених Конвенцією та національними конституціями, перетинається, може виникнути ситуація, коли одне і те ж питання послідовно розглядається національним Конституційним судом, а потім – Страсбурзьким Судом. Наш Суд не пов'язаний рішенням Національного Конституційного суду, оскільки, незважаючи на всю важливість принципу субсидіарності – на наш Суд покладено функцію Європейського контролю, що впливає зі ст. 19 Конвенції, – сказав Роберт Спано, – відповідно до цієї статті Суд був заснований, і на нього покладено завдання забезпечення дотримання зобов'язань Високих Договірних Сторін за цією Конвенцією та протоколами до неї. Іншими словами, якщо і не існує «*stricto sensu*» ієрархії міжнародної та національних юрисдикцій, то існує, в силу фундаментального принципу «*pacta sunt servanda*», ієрархія норм, яка вказує Страсбурзький Суд в якості останньої інстанції щодо застосування Конвенції. І, таким чином, ми не завжди погоджуємося з точкою зору національного Конституційного судді» [4].

З такою позицією, не згодна ціла плеяда провідних вітчизняних фахівців у галузі конституційного та міжнародного права. Так, О. Багрій спеціально підкреслює, що ЄКПЛ інтегрована в українську правову систему. Фактично, вона є нічим іншим як конституційним інструментом визнання захисту прав і свобод людини і громадянина, тобто діє через конституційне право та «.. в якості конституційного права» [1, с. 168].

Д. Белов також підтримує дане міркування, прямо заявляючи, що міжнародні договори в українській правовій системі займають підпорядковане ієрархічне місце при зіставленні їх із конституційними положеннями, або Конституцією України як актом вищої юридичної сили [2].

В. Кононенко додає, що, оскільки в ст. 9 Конституції України мова йде тільки про узгодження міжнародного договору і рядових національних законів, то це правило не отримує свого розповсюдження на Основний Закон України [10].

Л. Дешко пише, що посил про пріоритет міжнародного договору по відношенню, зокрема, до внутрішнього законодавства є вельми важливим, так як конкретизує ст. 9 Конституції України і дозволяє втілити в реальності уніфікований юридичний інструментарій, прописаний в ЄКПЛ [6]. Але, згідно ст. 9 Конституції України: «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [9]. Таким чином, якщо це все ж сталося, застосуванню підлягають не норми міжнародного договору, а конституційного положення; оскільки в правовій системі країни, складовою частиною якої є міжнародні норми, Конституція України має вищу юридичну силу.

Правда, не зовсім зрозуміло, які ж національні органи повинні визначати, що чинний міжнародний договір не підлягав укладенню і подальшій ратифікації через його неузгодження із Конституцією України? Можливо, даними органами є суди загальної (спеціальної) юрисдикції в ході розгляду конкретної справи. З практичної точки зору це зробити представляється проблематичним, адже таким чином суд оцінює всю багатоскладову процедуру, пов'язану з прийняттям рішення Президентом України або Кабінетом Міністрів України.

Неординарний погляд на проблему висловлює Є. Шишкіна, пропонуючи змінити саму методологію дослідження. На її думку, всі теоретичні точки зору є раціональними, але

кожна з них відображає лише той чи інший окремих аспект, тому проблематика не отри-мує свого комплексного рішення і висвітлення [14].

Є. Шишкіна вважає, що міркувати про юридичний примат є можливим тільки в тому випадку, якщо зіставляти норми одного рівня, наприклад, порівнюючи принципи міжнародного і конституційного права. Звідси стає зрозумілим, що такі загальноновизнані принципи міжнародного права, як імперативні норми («*jus cogens*») володіють верховенством над усіма внутрішньодержавними незалежно від документа, в якому вони закріплені. Поряд з цим норми міжнародного договору та національного законодавства взаємодіють дещо по-іншому. Керуючись правилом «*pacta sunt servanda*», Україна зобов'язана забезпечити виконання Окремого міжнародного зобов'язання, причому далеко не завжди виникають будь-які розбіжності, адже міжнародний договір і національний закон регулюють відносини аналогічним чином. Отже, суд, при винесенні рішення у справі, має право одночасно послатися на обидва нормативних правових акти, здійснюючи при цьому правильне їх тлумачення і дотримуючись черговості застосування [14].

Диференційований методологічний, підхід, запропонований Є. Шишкіною, представляється досить вдалим, виходячи з потреб правозастосовної судової практики, так як дозволяє органам правосуддя найбільш ефективно використовувати у власній діяльності інструментарій міжнародного механізму правового регулювання.

Дійсно, основоположні імперативні норми міжнародного права, будучи неухильними правилами поведінки держав та інших суб'єктів, є пов'язаними з примусовими заходами, розрахованими на неодноразове однакове застосування. Держави самостійно їх створюють, погоджуючи в процесі реалізації і попередньо враховуючи різновекторні інтереси з тим, щоб «*jus cogens*» не були беззмістовним явищем [1].

Не можна сказати, що зазначений механізм є простим. Приведення його в дію пов'язане з поступками, компромісами, а також частковою відмовою від внутрішньої правової регламентації, без чого неможлива гомогенізація правового середовища. Але все це в кінцевому підсумку сприяє обов'язковим правилам поведінки («*opinio juris*»), відступ від яких робить їх безглуздими. Тому загальноновизнані принципи і норми міжнародного права діють паралельно з конституційними засадами, що поширюється і на судочинство. Як справедливо зазначав Д. Белов, беручи до уваги Конституції України, міжнародні норми застосовуються безпосередньо і поряд з Конституцією, мають вищу юридичну силу [2]. Одночасно слід пам'ятати, що перелічення в Основному Законі України основних прав і свобод не слід помилково тлумачити як заперечення або применшення інших загальноновизнаних констант. Коли в міжнародному праві відтворюється більш високий рівень гарантованих прав і свобод, їм необхідно відводити не менш вагому роль, завдяки чому громадянину неможливо відмовити у справедливому судовому захисті.

Загальноновизнані принципи і норми міжнародного права мають звичайне походження. В зв'язку з чим не існує їх чітко встановленого переліку або зводу. Словесного вираження вони набувають в конкретних правозастосовних актах, але в результаті кодифікації можуть перейти у договірну площину. Саме тому, якщо не всі учасники звичайної норми приєдналися до кодифікованого договору, то одна і та ж норма може бути для одних країн звичайною, а для інших – договірною, про що свідчить, наприклад, Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., ратифікована Україною згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР N 2077-XI (2077-11) від 14.04.1986 р [7].

Міжнародний договір як угода, укладена державою або організацією в письмовій формі, може іменуватися по-різному («договір», «протокол», «статут», «конвенція»), але

від цього його сутність не змінюється. Договірні норми наділяються однаковою юридичною силою, якщо угода, яка знаходиться в їх основі, виявляє рівноцінну зацікавленість суб'єктів до створення нового права («*conventio facit jus*»), при чому такі суб'єкти цілком усвідомлюють наявні національні правові приписи.

Іншими словами, якщо виникає колізія нормативних установок, то допустимо першочергове застосування договірних норм як спеціальних, тобто вживається правило «*lex specialis*». Але не слід випускати з уваги особливий статус Конституції України, яка, хоча і не визначає достатнім чином місце договірних норм у правовій системі України [9], доповнюється Законом України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV, ст. 9 якого вказує, що: «Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору» [13]. У зв'язку з цим Д. Гом'єн справедливо зазначає: «оскільки міжнародні договори підлягають ратифікації, за допомогою простих законів, виходить, що всі конституційні закони мають пріоритет перед міжнародними договорами» [5, с. 120].

Очевидно, що в такому випадку є допустимим наступний висновок: в колізійних ситуаціях договірні норми застосовуються в першу чергу по відношенню до норми будь-якого державного закону, за винятком Конституції України (тим більше, що ст. 46 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. дозволяє державам, посилаючись на норми внутрішнього права особливого значення, відхилятися від дотримання ст. 27 цього документу) [7]. При відсутності протиріч між положеннями міжнародного закону, що визнається Україною, і національними законодавчими актами вони використовуються спільно. Але слід враховувати, що ЄКПЛ дещо відрізняється від традиційних «*disciplina juris*» міжнародного права і більшістю континентальних країн використову-

ється в якості конституційного інструменту Європейського правопорядку («*constitutional instrument of the European order public*») [8]. Такий підхід є домінуючим в сучасній українській та іноземній юридичній літературі і судам доцільно його дотримуватися, тим більше, що він в цілому кореспондує закону, а також є вираженим в рекомендаціях про застосування загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права і міжнародних договорів.

Тим часом залишається малозрозумілим ще один момент. Яким чином суд може оперативнo і без певних складнощів, вирішувати за допомогою національних процесуальних правил правовий казус, усвідомлювати неузгодження міжнародних договірних норм та Конституції України, а також які дії повинні за цим слідувати?

У цьому плані видається цікавим рішення, знайдене Конституційним Судом Італії. Ним визначено, що конституційність міжнародних договорів він має право розглядати лише латентно, шляхом встановлення конституційності законів, прийнятих у їх здійснення. Дозволено згадати і про досвід Німеччини, де за допомогою окремих державних установ, серед яких наявний Федеральний Конституційний Суд, вдалося, створити єдиний реєстр загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, що полегшило їх використання в рамках розгалуженої судової системи [19].

Схожа тенденція спостерігається і в нашій країні, саме Конституційний Суд України став одним з перших вітчизняних органів, за допомогою дій, якого знаходять імплементацію міжнародні правові стандарти. Так, згідно ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII: «Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції

України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України» [12].

При обґрунтуванні власних актів, які, як відомо, є обов'язковими для представницьких, виконавчих і судових установ, Конституційний Суд України останнім часом все більше посилається на відповідні норми міжнародного права, тим самим встановлюючи зміст і побічно перевіряючи їх конституційність, а так само орієнтуючи, суди загальної юрисдикції щодо правильності їх застосування. Тільки до середини 2021 р. у всіх рішеннях Конституційного Суду України налічувалося понад 100 посилань на міжнародні документи різного рівня. Тобто зазначені рішення були мотивовані, в тому числі і через відсилання до міжнародних правових норм, а також до рішень ЄСПЛ. Причому ні в одному з них не було вказано на невідповідність міжнародних правових констант Конституції України, оскільки в ній зафіксовано перелік гарантованих прав і свобод більш широкого спектру [11].

Виходячи із цього, навряд чи варто побоюватися відкритої колізійної ситуації, при якій норми ЄКПЛ і Основного Закону України не будуть когерентними, тим більше що Конституція України в описанні соціальних прав людини є більш досконалою. Її застосування в умовах панівної доктрини помірнього дуалізму можна визнати досить гнучким, а судам залишається достатня свобода розсуду. Скоріш за все, слід міркувати про гіпотетичні інтерпретаційні розбіжності, коли, скажімо, Конституційний Суд України те чи інше національне нормативне положення трактує одним чином, а потім страсбурзькі судді вбачають у ньому зовсім інший підтекст, що не відповідає правовим положенням міжнародного характеру. Як це було у справі «Зелінські і Прадаль і Гонсалес та інші проти Франції». Вирішуючи її, Конституційна рада Франції дійшла висновку про те, що використання в судочинстві закону, що має зворотну силу, відповідає праву осіб на справедливий судовий розгляд і повністю узгоджується з Конституцією країни. Тим часом 28 жовтня 1999 р. ЄСПЛ постановою

«Зелінські і Прадаль і Гонсалес та інші проти Франції» констатував порушення ст. 6 ЄКПЛ з боку Франції, вважаючи, що кореспондування Конституції оспорюваному законові не було достатньою підставою для визнання відповідності його положень вимогам Конвенції. «Цей висновок є вкрай важливим, оскільки він означає визнання верховенства норм Конвенції над національними конституціями, – вказує Роберт Спано, – навіть якщо Суд не вказав на це прямо, як це зробив Суд Європейських співтовариств в Люксембурзі щодо верховенства права спільнот (я маю на увазі, зокрема, рішення International Handelsgesellschaft 1970 року)... » [15, с. 202].

Викладена позиція є вельми спірною, але в той же час вкрай цікавою. Вона викликає критику, а часом і явне невдоволення конституційних і «звичайних» судів держав, які ратифікували ЄКПЛ. Так «на місці» Конституційної ради Франції побували Федеральний конституційний Суд Німеччини, а також Конституційний Суд Австрії, при тому, що в останній країні Регіональній конвенції і Протоколам до неї в 1964 р. «ex post facto» надали статус Конституційного закону. Їх представники висловили своє здивування прецедентами суду, які суперечать правовим позиціям внутрішніх органів конституційного контролю. Але думка страсбурзьких суддів залишилася незмінною, більше того відбулося запевнення в тому, що наднаціональна субсидіарна установа і надалі не відступить від відомої формули І. Канта: «Роби що повинен, і будь що буде» [15, с. 203].

Рефлексія на це була своєрідною. Зокрема, Федеральний Конституційний Суд Німеччини (він володіє винятковою прерогативою за внесення ясності в питання про згоду міжнародних і внутрішніх норм, а також має значніший вплив на формування публічних та приватних галузей права, ніж, наприклад, Конституційна Рада Франції) 14 жовтня 2004 р. виніс резонансне рішення по непримітній справі гр. Гергюлю. Єдине, що його відрізняло від інших – наявність постанови ЄСПЛ за скаргою даного

громадянина на його користь від 26 лютого 2004 р. «Гергюлю проти Німеччини». Взявши акт до уваги і частково латентно з ним не погодившись, конституційні судді Німеччини фактично зробили обов'язковою перевірку акту міжнародної судової установи національними судовими інстанціями, вводячи тим самим своєрідний правосудний спосіб імплементації прецеденту ЄСПЛ у внутрішній правопорядок, підкреслюючи суверенність держави і високий, статус Конституції, яка має «право останнього слова» [10].

Шістнадцять конституційних суддів Німеччини прийшли до багатьох не-тривіальних, далекосяжних висновків. У їх числі:

– Європейська конвенція і всі протоколи, до неї на території Німеччини прирівнюються до федеральних законів, отже, існує можливість виникнення конфлікту конвенційних і внутрішніх норм права. Якщо це відбувається, то слід застосовувати Конституцію Німеччини, а не постулати міжнародної угоди, що суперечать їй;

– суди повинні дотримуватися конвенційного права «в рамках методології виправданого тлумачення... при необхідності, чітко обґрунтувати, чому вони, тим не менш, не слідує міжнародно-правовому тлумаченню права»;

– якщо Конвенцію порушують судові рішення, ні Конвенція, ні закон не встановлюють обов'язку надавати постанові Європейського суду, який визнав рішення німецького суду винесеним в порушення Конвенції, силу скасування рішення, що набрало законної сили;

– рішення Європейського Суду є обов'язковими для сторін, внаслідок чого застосування принципу «*res judicata*» обмежується складом учасників, сутністю питання і часовими рамками персональної справи, звідси самі рішення не наділені силою «*erga omnes*», тобто застосуванням для всіх;

– проте конвенційні директиви і практика Європейського суду є орієнтирами трактування базових прав, свобод і принципів, що знайшли закріплення в національному конституційному джерелі, тому адміністративні органи і суди, виконуючи рішення суду,

можуть вважати себе пов'язаними власною конституційною компетенцією і законом держави. Але обов'язкова дія закону також включає в себе необхідність враховувати норми, надані Конвенцією, і рішення Європейського суду як механізм системного тлумачення закону [10].

Отже, вирішення питання про ієрархічне положення ЄКПЛ як одного з інструментів конституційного рівня може бути лише комплексним. Воно залежить від багатьох факторів: політичної реальності, сформованих національних, соціокультурних і юридичних традицій, волі держави щодо обмеження свого суверенітету, судового тлумачення конвенційного правового режиму. В іншому випадку примусове насадження примату міжнародного договору щодо будь-якої національної Конституції може призвести до самонепокори держави, що частково підтверджує приклад Німеччини. Поки ж в Україні завдяки відсутності конфлікту норм, а так само злагодженості дій наднаціональних і внутрішніх судових інститутів через рішення вітчизняного органу конституційного контролю отримали реалізацію багато міжнародних правових положень, особливо у сфері майнових прав громадян, особистої недоторканності, свободи пересування і вибору місця проживання на території України, приватизації житлових приміщень, права на судовий захист.

Конституційний Суд України є одним з легальних «провідників» загальноновизнаних принципів, норм міжнародного права і договорів у вітчизняну правову реальність. У його практиці присутній, безумовно, правильний і авторитетний підхід, що передбачає вживання міжнародних юридичних сентенцій для роз'яснення різних конституційних положень і виявлення їх неявного смислового змісту. Тим самим конституційні судді показують законодавцю, а також правозастосовникам реальну детермінацію національних юридичних норм наднаціональними, орієнтують їх на нові поведінкові стандарти, зокрема в області вдосконалення українського законодавства

або ж прикладного дотримання процесуальних форм і процедур.

Немає сумніву в тому, що орган конституційного контролю сприймає елементи міжнародної правової архітектури через їх офіційну інтерпретацію, як це має місце відносно ЄКПЛ, договірні норми якої розкриваються і конкретизуються Європейським Судом, відштовхуючись, перш за все, від природно-правових поглядів на державу, суспільство та людину. Але чи можуть постанови Європейського суду, так само як норми міжнародного договору, будучи «складовою частиною української правової системи», безпосередньо реалізовуватися в повсякденній дійсності або їм завжди необхідно опосередковувати ланка у вигляді рішень Конституційного Суду України? Іншими словами, чи допустимо визнати акти Європейського Суду джерелами внутрішнього права прямої дії, беручи до уваги підстави до скасування або зміни рішень органів правосуддя, і яка їх природа? Даним, питань слід приділити окрему увагу.

З усього вищевикладеного вище можна зробити кілька висновків. По-перше, можливість безпосереднього застосування міжнародних норм про право людини на справедливий суд може розглядатися як одна з гарантій його реалізації. Відповідно надання індивідуальних прав безпосередньо посиляться на дані норми в національних судах можна вважати ефективним засобом забезпечення захисту порушених прав, хоча, безумовно, це лише один аспект створення ефективного національного механізму реалізації міжнародних норм. Навіть при закріпленні в законодавстві пріоритету норм міжнародних договорів над нормами національного права, що суперечать їм, суди держав все-таки досить часто застосовують національні норми, що суперечать ст. 6 ЄКПЛ. Безліч прикладів легко відшукати, досліджуючи практику ЄСПЛ за ст. 6 ЄКПЛ [11].

По-друге, як впливає з аналізу практики ЄСПЛ, в державах найчастіше порушуються такі аспекти права на справедливий суд, як

розумний термін розгляду, незалежність суду, право доступу до суду, презумпція невинності, принцип «рівності зброї», який, зокрема, передбачає, що кожній зі сторін повинна бути надана розумна можливість представляти свою правову позицію, включаючи свої докази таким чином, щоб вона не була поставлена в значно менш вигідне становище, ніж інша сторона.

Виникає питання: які ж причини цих порушень? Аналіз законодавства і практики різних держав дозволяє виділити кілька причин.

Перша причина – це, звичайно, недостатнє фінансування судової системи. Як наслідок протягом десятиліть має місце ресурсна перенапруженість. Наприклад, у Франції за 1973-1982 рр. число позовних вимог, що направляються в судові інстанції, подвоїлося. Середні терміни проходження справ в апеляційних судах становлять від 18 місяців до трьох років. У сфері адміністративної юстиції ситуація була і продовжує залишатися трохи кращою. Середній термін проходження кожної справи до 1994 р. становив два з половиною роки. До 2015 р. при такому темпі збільшення навантаження на суддів у Франції загальне число скарг для адміністративних трибуналів склало 150 000, а для Державної Ради – 20 000 [15, с. 205].

Аналогічні висновки актуальні і щодо ситуації, що склалася в судовій системі Швейцарії. Наприклад, згідно зі статистикою, представленою урядом Швейцарії ЄСПЛ у справі «Циммерман і Стайнер», темп приросту адміністративних скарг громадян до судів склав – 318%. Спочатку швейцарська влада вважала, що це є тимчасовим явищем, проте до 1980 р. ситуація так і не стабілізувалася. Швейцарські суди, в тому числі і Федеральний Суд, є перевантаженими і сьогодні [17].

Згідно зі статистикою за 1996 р. в Словенії тривалість розгляду 46% кримінальних справ в окружних судах перевищила один рік, а в 23,4% справ вона була в межах між шістьма місяцями і одним роком. У цивільному судочинстві розгляд 26,5% справ окруж-

ними судами тривав від шести місяців до одного року, а 25,8% справ – від одного року до трьох років і 5,5% справ – понад три роки. Як бачимо, кадрові проблеми судів і завантаженість суддів є актуальними для багатьох держав [15, с. 206].

В якості ще однієї причини порушень аспектів права на справедливий суд, встановленого ст. 5 і ст. 6 ЄКПЛ [8], в правозастосовній практиці держав можна назвати і те, що національним судам не так легко працювати з міжнародними нормами, як з національними. Тому в державах необхідно мати ґрунтовну освітню програму для підготовки кожного студента-юриста, зокрема, з міжнародного публічного права.

Нарешті, однією з головних причин порушень міжнародних норм, що закріплюють право на справедливий суд, є недосконалість національного механізму реалізації народних норм. Маються на увазі випадки, коли воно не містить достатніх заходів для забезпечення виконання міжнародних зобов'язань у розглянутій сфері. Наприклад, до порушення на практиці положень ст. 6 ЄКПЛ про право на справедливий суд [8] призвела ст. 330 Цивільного процесуального кодексу Румунії (в ред. Закону 1993 р. №59), яка була сформульована так: «Генеральний прокурор може, за власною ініціативою або на офіційне прохання Міністерства юстиції, звертатися до Верховного суду для скасування будь-якого остаточного судового рішення з таких підстав: якщо суд в даному випадку перевищив свою юрисдикцію...» [15, с. 206]. ЄСПЛ у п.62 рішення у справі «Брумареску проти Румунії» зазначив, що «здійснення цього права Генеральним прокурором є необмеженим у часі, і, таким чином, судові рішення можуть піддаватися сумніву нескінченно» [15, с. 207]. ЄСПЛ вказує на те, що задовольняючи протест, поданий на підставі цього повноваження, Верховний Суд повністю анулював судовий процес, що закінчився судовим рішенням, яке не підлягало скасуванню і, більше того, було виконано. Застосовуючи таким чином,

положення ст. 330 Цивільного кодексу Румунії, Верховний Суд Румунії порушив принцип юридичної визначеності. Виходячи з фактичних обставин розглянутої справи, така дія порушує право заявника на справедливий суд згідно п.1 ст. 6 ЄКПЛ [15, с. 207].

Можна навести також приклад склаіз законодавства Швейцарії про гарантії незалежності та неупередженості суддів, повний огляд якого міститься в рішенні ЄСПЛ у справі «Веттстайн проти Швейцарії» [18]. У Швейцарії для заняття посади судді не потрібно будь-якої спеціальної освіти. Тому існує велика кількість адвокатів, які працюють в якості суддів за сумісництвом (часткових суддів). Наприклад, Федеральний суд складається з 35 повних і 15 часткових суддів. Часткові судді, як правило, працюють адвокатами. Стаття 22 Федерального судового Акта (Organisationsgesetz) містить на цей рахунок лише одну гарантію: часткові судді повинні заявити самовідвід, якщо вони брали участь в даній справі в якійсь іншій якості (наприклад, юрисконсульта). Законодавство деяких кантонів взагалі не містить ніяких вказівок на цей рахунок. Інші мають певні законодавчі правила з даного питання. Деякі кантональні суди складені виключно з повних суддів, тобто тих, які не здійснюють ніякої іншої діяльності, наприклад суди кантонів Берна, Люцерни. Адміністративний Суд кантону Цюрих складається з повних і часткових суддів. Стаття 34 адміністративного судового акту (Verwaltungsrechtspflegegesetz) кантону Цюрих 1959 р. (в ред. 1997 р.) говорить, що «посада повного судді адміністративного суду є несумісною з будь-якою іншою повною професійною діяльністю і з професійним поданням третіх осіб перед судами або адміністративною владою... Посада часткового члена адміністративного суду несумісна з професійним поданням третіх осіб перед адміністративним Судом...» [15, с. 208]. Таким чином, і Федеральне, і кантональне законодавство Швейцарії містять недостатні гарантії, щоб забезпечити незалежність і неупе-

редженість суддів. Про це свідчать і скарги, що надходять від швейцарських громадян до ЄСПЛ.

В інших державах також внаслідок недосконалого правового регулювання можливе порушення ст.6 ЄКПЛ про право на справедливий суд. Наприклад, у Франції за законом від 20 квітня 1932 р. на Трибунал з конфліктів, крім справ про суперечки з приводу компетенції, було покладено розгляд по суті двох або декількох рішень різних судів, що суперечать одне одному, з метою винесення по них рішення. На практиці нерідко виникають ситуації, коли конфлікт в прийнятих судових рішеннях виражається в їх несумісності в частині виконання або відшкодування збитку, незважаючи на те, що судові інстанції, які винесли їх, можливо і були компетентними в справі. А оскільки два різних рішення суперечать одне одному, фактично виникає відмова у правосудді, бо суперечливі рішення не підлягають виконанню. Рішення Трибуналу з конфліктів оскарженню не підлягає, але Трибунал з конфліктів аж ніяк не є вищою інстанцією для двох гілок правосуддя, він лише суверенно усуває протиріччя між ними і гармонізує співпрацю між Касаційним Судом і Державною Радою [19].

Таким чином, недосконалість процесуального законодавства і правил, що регулюють процес прийняття та оскарження судових рішень, дуже часто призводить до порушення міжнародних норм, що закріплюють право на справедливий суд.

Висновки. Недосконалість процесуального законодавства і правил, що регулюють процес прийняття та оскарження судових рішень, дуже часто призводить до порушення міжнародних норм, що закріплюють право на справедливий суд в державах Європейського Союзу та, зокрема, в Україні. Можливість безпосереднього застосування міжнародних норм про право людини на справедливий суд може розглядатися як одна з гарантій його реалізації. Відповідно надання індивідуальні права безпосередньо посилаються на дані

норми в національних судах можна вважати ефективним засобом забезпечення захисту порушених прав, хоча, безумовно, це лише один аспект створення ефективного національного механізму реалізації міжнародних норм. Навіть при закріпленні в законодавстві пріоритету норм міжнародних договорів над нормами національного права, що суперечать їм, суди держав все-таки досить часто застосовують національні норми, що суперечать ст. 6 ЄКПЛ про право на справедливий суд, що підтверджується аналізом практики ЄСПЛ за ст.6 ЄКПЛ.

Як впливає із дослідження практики ЄСПЛ, в державах найчастіше порушуються такі аспекти права на справедливий суд, як розумний термін розгляду, незалежність суду, право доступу до суду, презумпція невинності, принцип «рівності зброї». Причинами даних порушень можна визначити: недостатнє фінансування судової системи; тривалу ресурсну перенапруженість; утруднення роботи національних судів з міжнародними нормами, як з національними; недосконалість національного механізму реалізації народних норм.

В Україні, вирішення питання про ієрархічне положення ЄКПЛ як одного з інструментів конституційного рівня може бути лише комплексним. Воно залежить від багатьох факторів: політичної реальності, сформованих національних, соціокультурних і юридичних традицій, волі держави щодо обмеження свого суверенітету, судового тлумачення конвенційного правового режиму. В іншому випадку примусове насадження примату міжнародного договору щодо будь-якої національної Конституції може призвести до самонепокори держави. Поки ж в Україні завдяки відсутності конфлікту норм, а також злагодженості дій наднаціональних і внутрішніх судових інститутів через рішення вітчизняного органу конституційного контролю отримали реалізацію багато міжнародних правових положень, зокрема, право на справедливий суд.

Анотація

У статті досліджено правозастосовні аспекти європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у реалізації конституційного права на справедливий суд в державах Європи та Україні. Визначено, що недосконалість процесуального законодавства і правил, що регулюють процес прийняття та оскарження судових рішень, дуже часто призводить до порушення міжнародних норм, що закріплюють право на справедливий суд в державах Європейського Союзу та, зокрема, в Україні. Наголошено, що можливість безпосереднього застосування міжнародних норм про право людини на справедливий суд може розглядатися як одна з гарантій його реалізації, відповідно надання індивідові права безпосередньо посилятися на дані норми в національних судах можна вважати ефективним засобом забезпечення захисту порушених прав, хоча, безумовно, це лише один аспект створення ефективного національного механізму реалізації міжнародних норм. Констатовано, що навіть при закріпленні в законодавстві пріоритету норм міжнародних договорів над нормами національного права, що суперечать їм, суди держав все-таки досить часто застосовують національні норми, що суперечать ст. 6 ЄКПЛ про право на справедливий суд, що підтверджується аналізом практики ЄСПЛ за ст. 6 ЄКПЛ. Зазначено, що як впливає із дослідження практики ЄСПЛ, в державах найчастіше порушуються такі аспекти права на справедливий суд, як розумний термін розгляду, незалежність суду, право доступу до суду, презумпція невинності, принцип «рівності зброї». Причинами даних порушень можна визначено: недостатнє фінансування судової системи; тривалу ресурсну перенапруженість; утруднення роботи національних судів з міжнародними нормами, як з національними; недосконалість національного механізму реалізації міжнародних норм. Констатовано, що в Україні, вирішення питання про ієрархічне положення ЄКПЛ як одного з інструментів конституційного рівня може бути лише комплексним. Доведено, що воно залежить від багатьох факторів: політичної реальності, сформованих національних, соціокультурних і юридичних традицій, волі держави щодо обмеження свого суверенітету, судового тлумачення конвенційного правового режиму. Зазначено, що в іншому випадку примусове насадження примату міжнародного договору щодо будь-якої національної Конституції може призвести до самонепокори держави. Наголошено, що сьогодні в Україні завдяки відсутності конфлікту норм, а також злагожденості дій наднаціональних і внутрішніх судових інститутів через рішення вітчизняного органу конституційного контролю отримало реалізацію багато міжнародних правових положень, зокрема, право на справедливий суд.

Ключові слова: справедливість, справедливий суд, судовий захист, судовий розгляд, конституційне право, незалежність суду, рівноправність сторін, судочинство, правосуддя, міжнародні договори, конвенція.

Zavalniuk I.V. Significance of the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms in the implementation of the constitutional right to a fair trial in European and Ukrainian States: problems of law enforcement

Summary

The article examines the law enforcement aspects of the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms in the implementation of the constitutional right to a fair trial in European countries and Ukraine. It is determined that the imperfection of the procedural legislation and rules governing the process of making and appealing court decisions very often leads to a violation of international norms that establish the right to a fair trial in the states of the European Union and, in particular, in Ukraine. It is noted that the possibility of direct application of international norms on the human right to a fair trial can be considered as one of the guarantees of its implementation,

respectively, granting an individual the right to directly refer to these norms in national courts can be considered an effective means of ensuring the protection of violated rights, although, of course, this is only one aspect of creating an effective national mechanism for implementing international norms. It is stated that even when the legislation establishes the priority of the norms of international treaties over the norms of national law that contradict them, the courts of states still quite often apply national norms that contradict Article 6 of the ECHR on the right to a fair trial, which is confirmed by the analysis of the practice of the ECHR under Article 6 of the ECHR. It is noted that, as follows from the study of the practice of the ECHR, in states such aspects of the right to a fair trial as a reasonable time of consideration, the independence of the court, the right of access to a court, the presumption of innocence, the principle of “equality of arms” are most often violated. The reasons for these violations can be defined as: insufficient funding of the judicial system; long-term resource overstrain; difficulty in the work of national courts with international norms, as with national ones; imperfection of the national mechanism for implementing people’s norms. It is stated that in Ukraine, the solution of the issue of the hierarchical position of the ECHR as one of the instruments of the constitutional level can only be comprehensive. It is proved that it depends on many factors: political reality, established national, socio-cultural and legal traditions, the will of the state to limit its sovereignty, and judicial interpretation of the convention legal regime. It is noted that otherwise the forced imposition of the primacy of an international treaty on any national Constitution may lead to self-submission of the state. It is noted that today in Ukraine, due to the absence of a conflict of norms, as well as the coherence of actions of supranational and internal judicial institutions, many international legal provisions, in particular, the right to a fair trial, have been implemented through the decision of the domestic constitutional control body.

Key words: justice, fair trial, judicial protection, judicial review, constitutional law, independence of the court, equality of the parties, judicial proceedings, Justice, international treaties, convention.

Список використаних джерел:

1. Багрій О. І. Доктрина верховенства Конституції України (за матеріалами практики Конституційного Суду України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2016. 239 с.
2. Белов Д. Основи конституційного ладу України: сучасні концептуальні підходи. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22–23 квітня 2016 р.). С. 24–28.
3. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : у 2 кн. : монографія / В. Д. Бринцев; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Х. : Право, 2013. Кн. 1. 2013. 392 с.
4. Голова Європейського суду з прав людини Роберт Спано. Закон і бізнес. №22 (1476) URL: https://zib.com.ua/ua/142945-golova_espl_ne_viklyuchae_skarg_na_pidstavi_konvencii_na_kar.html (дата звернення: 05.12.2021)
5. Гом’єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини; пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенко. Львів: Кальварія, 2002. 180 с.
6. Дешко Л., Боднар О. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Правничий часопис Донецького університету*. 2008. №2. С. 76–80.
7. Конвенція про право міжнародних договорів (Віденська). № 102 (102-86-п) від 26.03.86 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 03.12.2021 р.).
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. *Урядовий кур’єр*. 2010. 17 листоп. № 215.

9. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. № 3. С. 131–134.
11. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 61–67.
12. Про Конституційний Суд України. Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 35, ст. 376.
13. Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 50, ст. 540.
14. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 4. С. 102 – 104.
15. Dworkin R. *A Matter of Principle*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. 425 p.
16. European Court of Human Rights: *Aperçus. Quarantee années d'activités // Survey. Forty years of activity*. 1959-1998. Strasbourg, 1998. Para. 87.
17. Judgment of ECHR of 13 July 1983 *Zimmermann and Steiner v. Switzerland*. Paras. 12-14, 30-31//Series A № 66.
18. Judgement of ECHR of 21 Decembre 2000 *Wettstein v. Switzerland*. Para. 20-34.
19. Pound, R. *The Theory of Judicial Decision*. III. *Today Harvard Law Review*. 2013. Vol. 36. No. 8. P. 940–959.